

נוטריון

מסע ביבליוגרפי - גליון 24 / פסח תשע"ד

ארבעה בנים - שלל ציורים

"כנגד ארבעה בנים דברה תורה, אחד חכם, אחד רשע, אחד תם ואחד שאינו יודע לשאול".

ההגדה של פסח היא כידוע הספר היהודי המאויר ביותר (וגם המודפס ביותר). האיורים רבים ומגוונים, ונראה כי הם מספרים יותר מכל על הציירים עצמם, על הלך רוחם ועל הסביבה שבה חיו ופעלו. נכונים הדברים במיוחד לאיורי ארבעת הבנים. מרתק לראות את הפרשנות שנותנים הציירים לדמויות החכם, הרשע, והבנים האחרים.

לפניכם מקבץ קטן של גרסאות לארבעת הבנים. אמור לי מי "חכם" בעיניך (או "רשע" וכו') ואומר לך מי אתה.

אתמקד כאן באיורים מהדורות האחרונים, אך נפתח תחילה בשתי גרסאות מוקדמות.

האיורים להלן מתוך הגדת פראג רפ"ז. משם הועתקו להגדות רבות.

מימין לשמאל: חכם, רשע, תם ואינו יודע לשאול.

האיור הבא הוא מתוך הגדת אמשטרדם תנ"ה. בהגדה זו השתמשו לראשונה בפיתוחי נחושת. המאייר, אברהם בן יעקב הגר, העתיק את הדמויות מאפיזודות שונות בתנ"ך הנוצרי של מתיאוס מריון (ראו על כך: אורזולה שוברט, אמנות הספר היהודית, תל אביב 1994, עמ' 48-49).

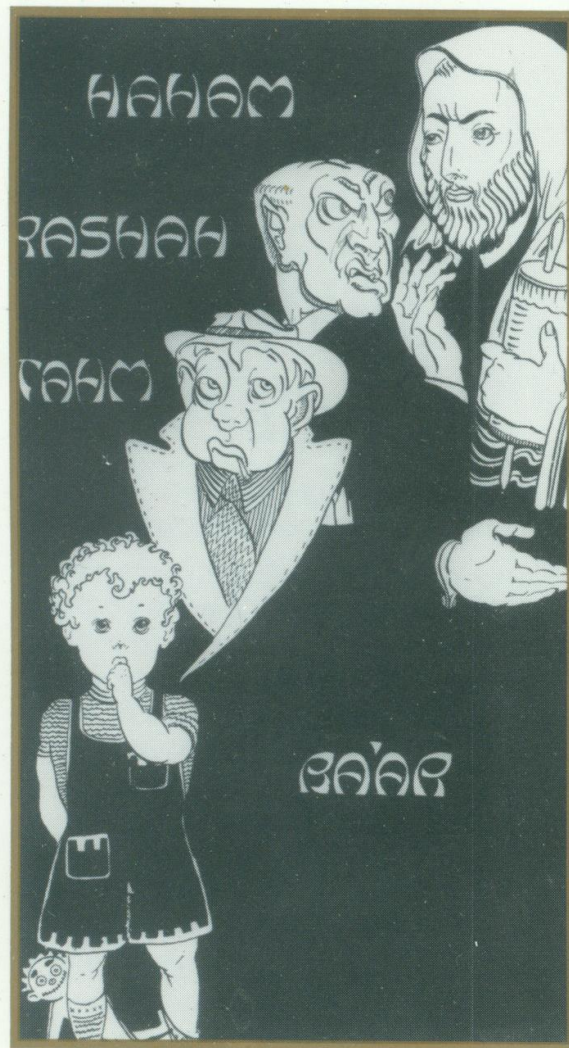
בעקבות הגדת אמשטרדם הפכו דמויות אלה לדמויות הנפוצות ביותר של ארבעת הבנים, והעתיקים או חיקויים לאיור זה מופיעים במאות מהדורות!

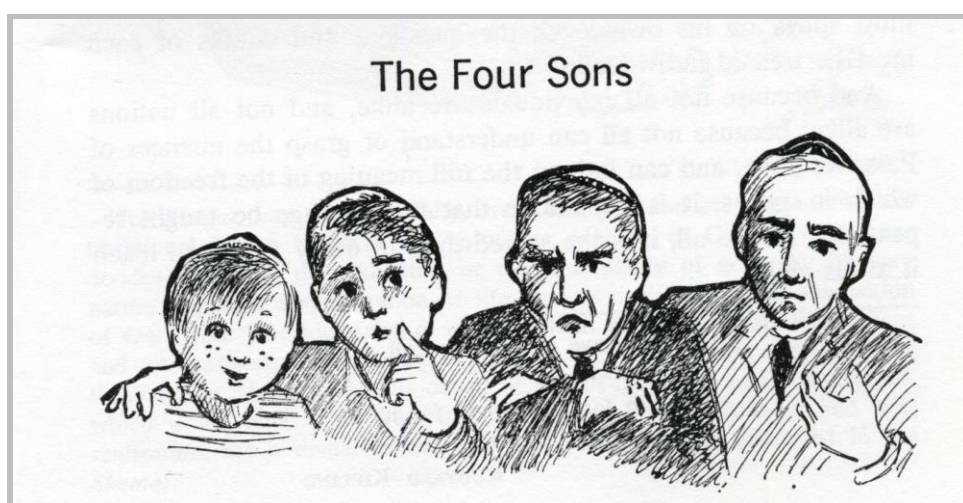
כעת נקפוץ לגרסאות מודרניות של ארבעת הבנים:

הגדה של פסח (אייזנשטיין) - ניו יורק 1920

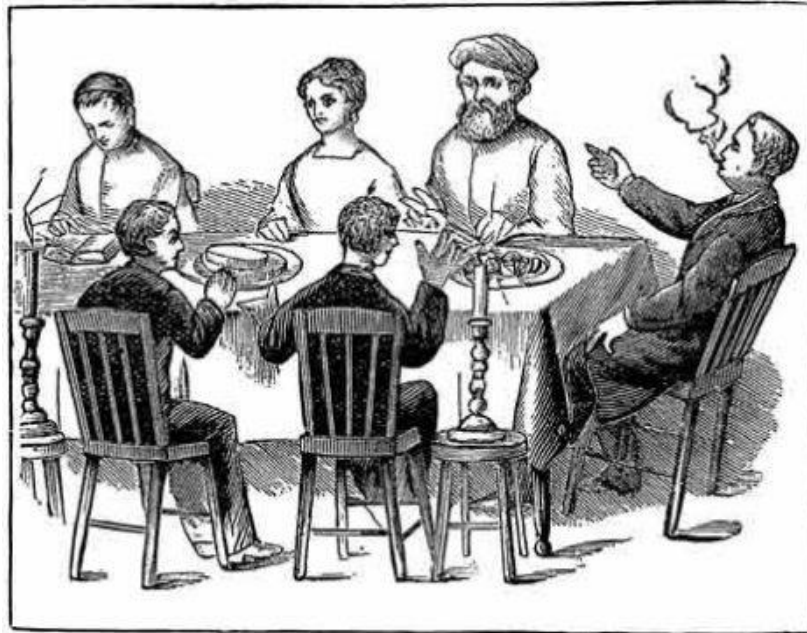

הגדה The Jewish Home - ניו יורק 1950

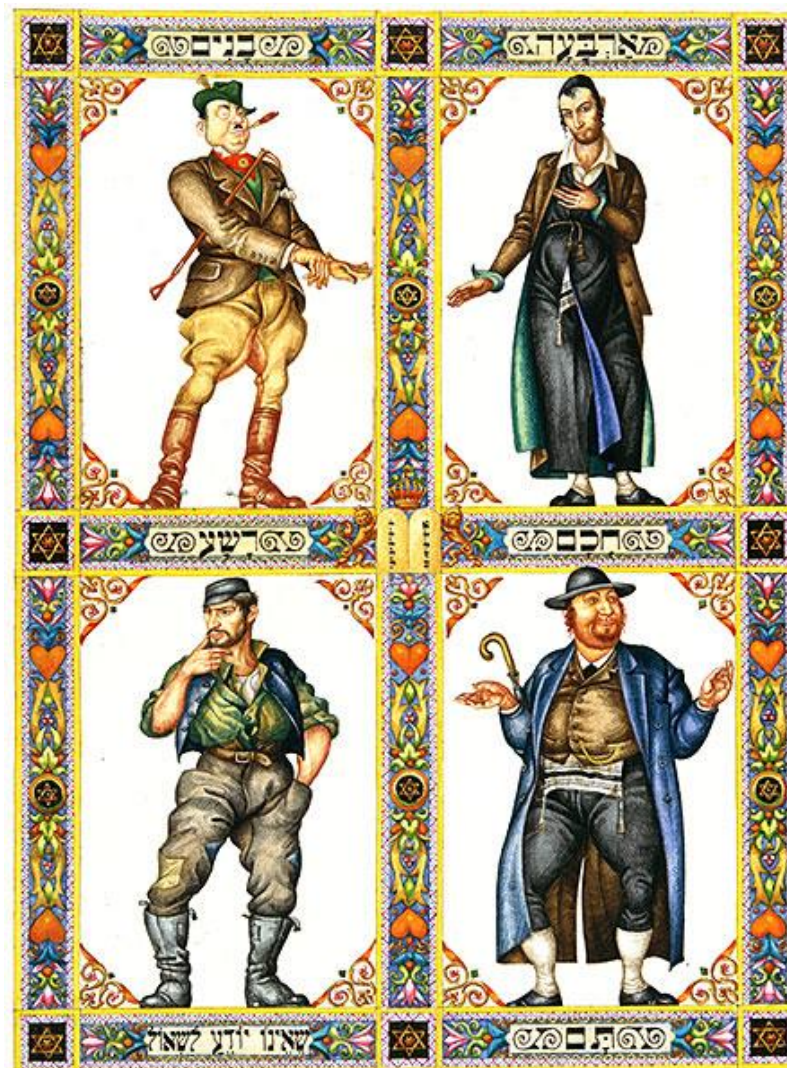

הגדה - ניו יורק 1986

הגדה של פסח (ליברמן) - שיקגו 1879
 כאן יושבים האב והאם עם ארבעת הבנים (נסו לזהות כל אחד מהם)

"הגדת החירות" של ארתור שיק

הגדה של פסח - זאב רבן

הגדה של פסח - ירושלים 1930

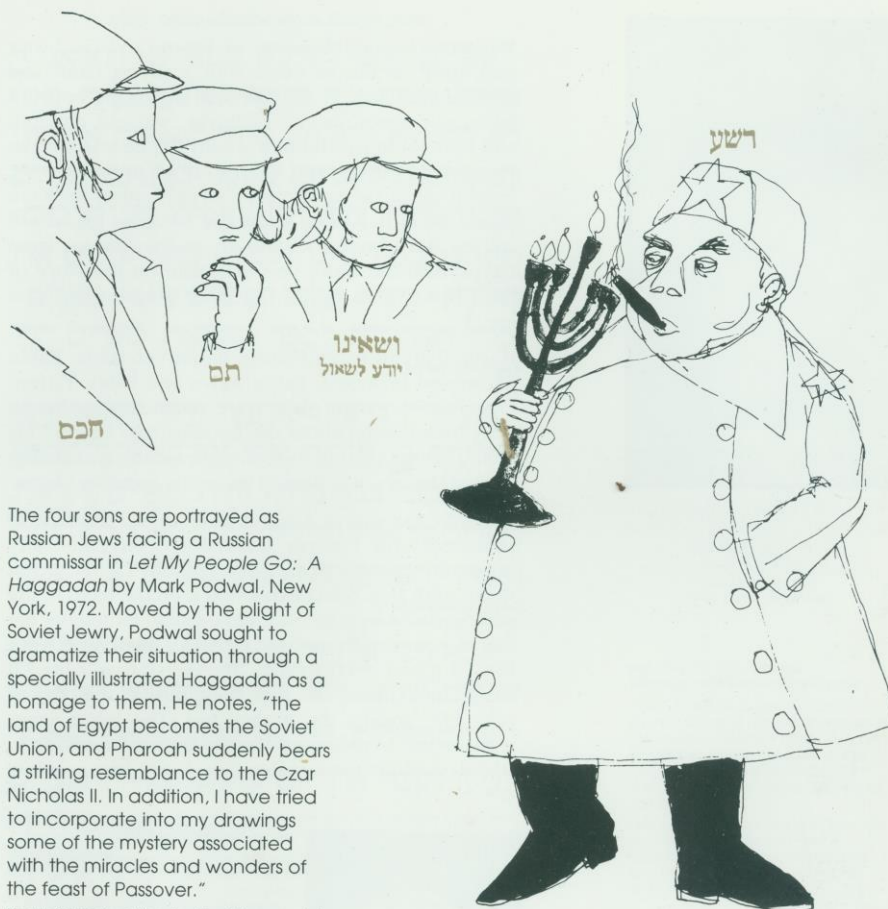

בכדי לא לקפח חס וחלילה את הנשים, החליטו בהגדה אמריקאית אחת לצרף גם "ארבע בנות":

וכעת, שימו לב לציור הבא, מתוך ההגדה "Let My People Go" שאיר האמן האמריקאי מארק פאדוול (Mark Podwal, ניו יורק 1972), כחלק מהמאבק בשנות השישים והשבעים לשחרור היהודים שמאחורי מסך הברזל. ה"חכם", ה"תם" וה"שאינו יודע לשאול" צוירו כאן כילדים או נערים ממזרח אירופה, ומולם ה"רשע" בדמות קומיסר רוסי המדליק בבוז את הסיגריה שלו מחנוכיה (או אולי ממנורת המקדש):¹

¹ אגב, זו רק דוגמה מתוך ציורים רבים ומיוחדים שבהגדה זו, שכולם אויירו ברוח זו. ההגדה באמתחתני וחבל שאיני יכול להביא כאן את כל הציורים שבה. אולי בשנה הבאה...

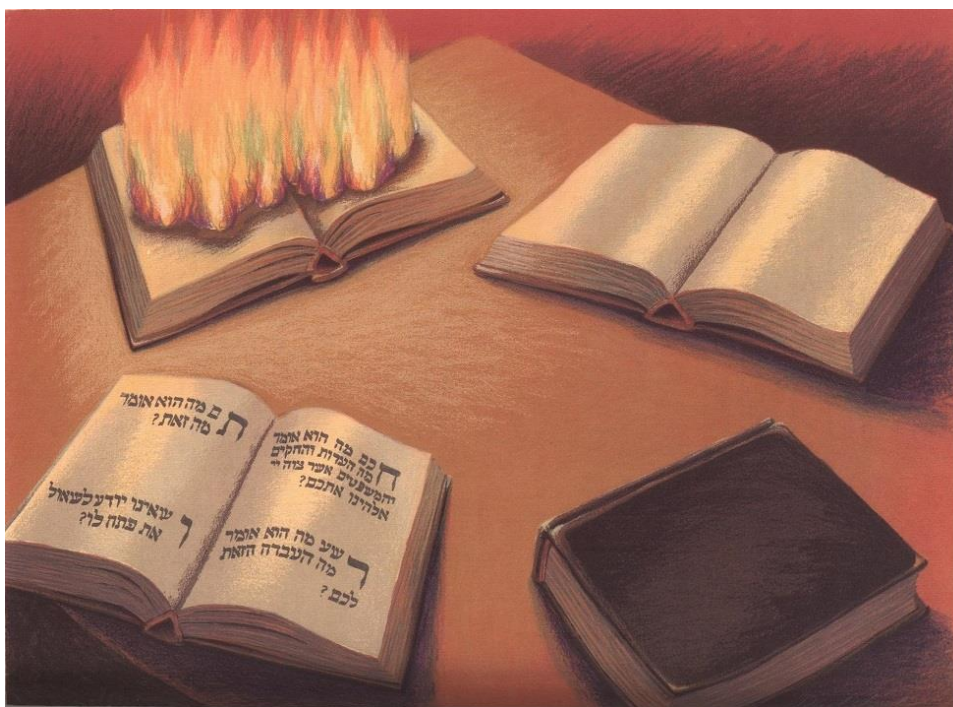
The four sons are portrayed as Russian Jews facing a Russian commissar in *Let My People Go: A Haggadah* by Mark Podwal, New York, 1972. Moved by the plight of Soviet Jewry, Podwal sought to dramatize their situation through a specially illustrated Haggadah as a homage to them. He notes, "the land of Egypt becomes the Soviet Union, and Pharoah suddenly bears a striking resemblance to the Czar Nicholas II. In addition, I have tried to incorporate into my drawings some of the mystery associated with the miracles and wonders of the feast of Passover."

In an introduction to the Haggadah by the actor and musician Theodore Bikel, he wrote, "Dr.

Podwal's illustrations relate to the plight of the Jews in the Soviet Union as the contemporary version of Jews smarting under the whip of the oppressor. . .they remind us of fresh wounds... Hopefully in the years to come, this Haggadah will be in use in Jewish homes with children seeing in these pictures only another chapter in the long Jewish history of suffering and deprivation - but a chapter of the past."

Used by permission of Dr. Mark Podwal

ולסיום, שימו לב כיצד אויירו ארבעת הבנים בציור הבא:

מתוך: "הגדה של פסח לזכר השואה" ("הגדת וולך") המאייר: דוד וונדר.
 יו"ל ע"י גולדמן גלריה לאמנות, חיפה 1988.

"אחד חכם... אחד רשע... אחד תם... ואחד שאינו יודע לשאול"

"ואפשר דזה שמדייק המגיד להזכיר בכולן מלת 'אחד', להורות דאינם ארבעה בנים וגופים מחולקים, אלא כל אלו הבחינות מתלבשים באדם אחד, ואותו האחד הוא החכם והוא הרשע והתם ושאינו יודע לשאול, כפי הבחינה שצריך אליה..." (הגדה של פסח עם פירוש מהר"י ט"ב).

* * *

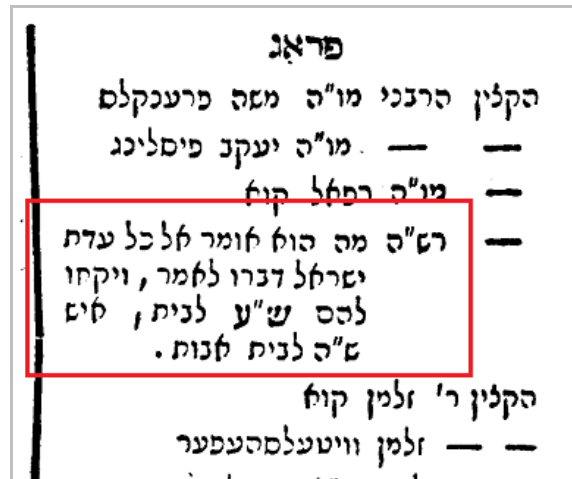
"גדר ד' בנים יכול להמצא בכל אדם יחיד, שכולל בו כל הארבעה. רגע חכם, רגע רשע וכו', והעיקר שעל האדם להתאמץ להיות מקושר לשמים אף בעת שהוא רשע ח"ו - שלא ינתק הפתיל האחרון" (הגר"ל חסמן, אור יהל, שביבי אור).

רש"ה מה הוא אומר

ספר 'שני עפרים', דרשות על מועדי השנה מאת הגאון רבי צבי הירש ברודא, אב"ד העיר קיצע, נדפס ע"י בן המחבר בעיר פראג בשנת תקפ"ה (1825). בסוף הספר באה, כנהוג בימים ההם, רשימת שמות ה"פרענומערנטן" (פֶּרְנוֹמֶרְנטן; נקרא גם: 'פערצייכניס'), דהיינו האנשים שהתחייבו מראש לקנות את הספר לכשיצא לאור. באמצע שמות המנויים מן העיר פראג, באה המליצה הזאת:

"רש"ה מה הוא אומר: אל כל עדת ישראל דברו לאמר, ויקחו להם ש"ע לבית, איש ש"ה לבית אבות".

המליצה בנויה כמובן על מאמר ההגדה: "רשע מה הוא אומר...", ועל הפסוק (שמות יב, ג): "וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל מֹשֶׁה וְאֶל אֲרֹנָה לֵאמֹר בְּעֶשְׂרֵי לַחֹדֶשׁ הַזֶּה וְיִקְחוּ לָהֶם אִישׁ שָׂה לְבֵית אָבִיתָ שָׂה לְבֵיתָ".

ראשי התיבות "ש"ע" מכוונות לשם הספר: "שני עפרים", שאותו חובה, על פי המליצה, לקחת אל הבית.

אני נוטה לחשוב ש'רש"ה' הם ראשי התיבות "רבי שמואל הלוי" והכוונה לרבי שמואל לנדא, בנו של ה"נודע ביהודה" וממלא מקומו ברבנות פראג, הממליץ על קניית הספר.

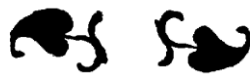
בראש הספר אכן מתנוססת, בין שאר ההסכמות, גם הסכמתו של רבי שמואל לנדא, ובה הוא כותב:

"...וראוי לכל נדיבי עמינו לתמוך ידי בנו התורני (=של המחבר)... ולקחת ספרי אביו בכסף מלא להביא אל הבית ברכה..."

אלא שהשערה זו לוקה בחסר, שכן שמו של רבי שמואל לנדא מופיע כבר בעמוד הקודם, בתחילת רשימת המנויים מפראג (ראה תמונה להלן), ועל כן לא ברור לי מדוע המליצה נכתבה שלא בצמוד לשמו? על כן אני מעט מסופק בדבר. יש למישהו רעיון אחר על זהותו של הרש"ה?

פ.א.ג.

הרב הגאון הגדול המפורסם מו"ה
אלעזר פלעקעלס
הרב הגאון הגדול המפורסם מוה"ר
שמואל לאנדוי
הרב המא"ה המפורסם מו"ה מאיר גלוגא
הרב המא"ה המפורסם מו"ה נחום טרעניטש
הרב המא"ה המפורסם מו"ה ליב גלוגא
— הרבני מו"ה ישראל לאנדוי
הקליין מו"ה נשה לאנדוי
— מו"ה משה פישעלס
— הרבני מו"ה משה וואלף אויש
בנו התורני ר' שמעון אויש.

צנזורה רוסית בהגדות של פסח

על שיטת הצנזורה המיוחדת של יעקב טוגנהולד, הצנזור מוורשא, כתבתי בעבר (גליון 16, "אשר בחר בנו מכל העמים הקדמונים") וכעת אחזור לנושא בשל הקשר לעניינא דיומא².

כזכור, במקום למחוק את המילים "הבעייתיות", כפי שנהגו במקומות אחרים, השאיר טוגנהולד את הנוסח על כנו, אך "הכשיר" אותו באמצעות הערות שוליים המספקות הסבר "תקין פוליטית" לנוסח המקורי. הוספתי אז כי שיטה זו נהגה גם בדפוס זיטומיר של בני משפחת שפירא, ולאחרונה מצאתי את התופעה גם במחזור לראש השנה ויום כיפור שנדפס בבית דפוסם ביוזפוב, בשנת תר"ב (כתבתי על כך כאן).

באופן טבעי, הייתה ההגדה של פסח "על הכוונת" מבחינת הצנזורה. בחלק מן ההגדות שנדפסו בשטח האימפריה הרוסית הושמט לגמרי הקטע "שפוך חמתך על הגוים", ובכולן נערכו תיקונים ושינויים נוספים.

אחד התיקונים הבולטים היה בנוסח "והיא שעמדה לאבותינו".

במקום: "שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו", תוקן הנוסח ל"שבכל דור ודור היו עומדים עלינו לכלותינו".

² חלק מן הדברים כבר מופיעים במאמרו של ר"ח ליברמן, קו לדמותה של הצנזורה לספרי יהודים ברוסיה הקסרית, אהל רח"ל, חלק ג' (ניו יורק תשמ"ד), עמ' 632 ואילך.

**וְהָיָא שְׁעֵמֻדָּה לְאַבְוֹתֵינוּ וְלָנוּ שְׁלֹא אֶחָד בְּלִבָּד עֲמֵד עָלֵינוּ
לְכַלּוֹתֵנוּ • אֲלֵא שְׁבָכָל דּוֹר וָדוֹר הָיוּ עוֹמְדִים עָלֵינוּ
לְכַלּוֹתֵנוּ • וְתַקְדִּישׁ בְּרוּךְ הוּא, הַצִּילָנוּ מִיָּדָם :**
מתוך: הגדה של פסח, עם פירוש זכרון אברהם, ווילנא תר"ט.

להלן הערות נוספות באותה הגדה:

[illegible]

"יחיד במלוכה" - "ר"ל הקב"ה לבדו מלך על כל העולם".

פסקה נוספת שעברה "טיפול" הייתה "הא לחמא עניא".

בהגדה הנ"ל נוספו רק הערות הבהרה על פסקה זו:

מגיד יסור כשי תשלין מן הקצרה . ויגזיס הקפלה ויאמר כפה מלא :
הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא
בארעא דמצרים כל דכפין ייתי
ויכול . כל דצריך ייתי ויפסח . השתא
הכא לשנה הבאה בארעא דישוראל
השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין :
מה
(*) חייט עבדים לקניינים הזמנים : (**) חירות הנפש מן סבלי העולם הזה :

"השתא עבדי" - "היינו עבדים לקניינים הזמנים".
"בני חורין" - חירות הנפש מן הבלי העולם הזה".

אך היו מהדורות שבהן שונה הנוסח עצמו.

כך למשל בהגדה של פסח, עם פירוש 'זרע גד' מאת רבי צבי הירש ב"ר תנחום אב"ד הוראדנא, ופירוש המגיד מדובנה, שנדפסה בוויילנא תר"כ, תוקן הנוסח כך:

"השתא עבדי בדוכתין טובא (=במקום טוב, דהיינו: רוסיה!) לשנה הבאה בני חורין כבארעא דידן" (כמו בארץ שלנו - רוסיה).

הבאה בארעא דישוראל השתא
עבדי בדוכתין טובא לשנה הבאה
בני חורין כבארעא דידן :

בתחילת הקטע מופיע תיקון נוסף, במקום "הא לחמא עניא" - "הא בלחמא עניא". אמנם, היו שדנו על נוסח זה מבלי קשר לתיקון הצנזורה, אך כאן הוא בא כתיקון מכוון. ולא זו בלבד, אלא שהצנזור הוסיף והשחיל את ההסבר לתוך פירושו של המגיד מדובנה.

פירוש מהמ"מ דרובנא		ורע גד
חא לחמא עניא כ' הגדה הדלל בין נוסחה הא בלחמא . וכן נוסחה הא לחמא . ע"פ משל לפני אחד טובב על טיביות . ובידו היה חזיה סחורות אשר דרך עניים לעשות מוסר בן . לית . מחזות . וכדומה . קפס בא לעי' והחזיל לסבב בעבור עסקן זה ויהי חס מללם וילך הלך וגל עד כי גדל מחור . ויגמל חמיר אשר היום הוא שגא בו לעיר האת לעשות יום טוב בכל חקונות השנה . על היות בולו בשעה מוללחת . והיה קורא את היום הטוב חמיל י"ט על כי בא שם אך בלוקטו ובחמיל . ובהגיע היום טוב הזה היה מנהגו לקחת ילקוטו זה על כתפו לזכרון . והיה מנהגו אשר היום טוב הזה היה מביא אליו מכל המועדים עד כי גם המלבושים הראויים לעשותם על המועדים לא עשה כולם לבד בחמיל יום טוב הזה עשה לו ולבניו בגדים יקרים		מאמר הזה הוא לקיים מה שדרשו לחם טובי שטוין עליו דברים יע"כ מעבדות לחם טובי שטוין עליו ומעבדות הענין לכל בני הבית הזה הוא לחם טובי שטוין עליו הכתוב : ו' ימים חלגל עליו מלח לחם טובי . לזה הלחם כיון הכתוב : יען שכלם היה אכלו לחמית במלכים . וכבר דברו המהברים בענין מאמר הזה למד נחקק . ולמה נאמר בלשון ארמי ובספר מעשה ה' טען על כל דברי מי שקדשו והחלטו ענין נלה . חמס לחמת הענין הוא ענין פתוחה שדיסה נאם ערס פתוח לרועה והוא פתוח מה זה שגא : טושין עתה ונתקן בלשון ארמי לאמר זה המאמר נאמר לטף ונסים ועניים . ולשון ארמי חס לשונם או בימי חמתי האומד ואמריס כמה דורות . ע"כ נחקק בלשון זה . ולכן טענה מה שטען מעשה ה' שהגדה נחקק בלשון כי הגדה היא דרשים לקומים מכתובים ומדרשי מ"ל ובלשון נאמר . ונתקן : לחמית וליושי חורס שטם ודברו כס ויעמיקו כס עיוס . לחמס לנאם וסם בלחמ לאמר לריוס חותם ולשונם חורס בענין . אי

נביא תחילה את הפירוש המקורי של המגיד מדובנה (מתוך הגדה של פסח 'ברית אבות', ברסלוי תקצ"ט):

"הא לחמא עניא כו' הנראה ההבדל בין נוסחת הא כלחמא ובין נוסחת הא לחמא, ע"פ משל לעני אחד סובב על עיירות ובידו היה איזה סחורות אשר דרך עניים לעשות מסחר בהן, ציצית, מזוזות וכדומה, פעם בא לעיר והתחיל לסבב בעבור עסקו זה, והיה איש מצליח וילך הלך וגדל עד כי גדל מאוד, ויגמר אומר אשר היום ההוא שבא בו לעיר הזאת לעשותו יום טוב בכל תקופות השנה... והיה קורא את היום ההוא תרמיל י"ט [יום טוב] על כי בא שם אך בילקוטו ובתרמילו, ובהגיע היום טוב הזה היה מנהגו לקחת ילקוטו זה על כתיפו לזכרון, והיה מנהגו אשר היום טוב הזה היה חביב אצלו מכל המועדים, עד כי גם המלבושים הנהוגים לעשותם על המועדים לא עשה בכולם לבד בתרמיל יום טוב הזה עשה לו ולבניו בגדים יקרים. והיה היום ויקר מקרה להאיש ההוא ואבד את כל הונו ורכושו אשר רכש בעיר הזאת, והיה יושב ודואג לאמור מה נעשה מעתה כי אם תם הכסף ומאין נתפרנס, ותאמר לו אשתו מה לך כי תדאג כל כך הלא עליך לזכור מחייתך תחלה טרם השגנו העושר ההוא, שהיית לבוש בילקוטך ובתרמילך וההכרח לא יגונה, לבוש גם עתה עוד הפעם הילקוט הזה. והנה בני העני הזה היה להם סימן לתבוע מאת אביהם לעשות להם מלבושים בראותם אותו לבוש בילקוטו זה על כתיפו, שזה היה להם לאות על היום טוב ההוא אשר אז דרכו לפזר ולעשות להם מלבושי כבוד, והנה בראותם עתה הילקוט על כתיפו, באו והפצירו בו לעשות להם מלבושים כמנהגו מימים ימימה, אמר להם מה תחשבו כי כאז כן עתה, הלא אז הייתי באמת עשיר, אך היה מנהגי לקחת הילקוט על כתיפי לזכרון החסד וההצלחה והייתי אך כמתחפש בדמות עני, לא כן עתה אני עני באמת וצריך אנכי לשאת את הילקוט על שכמי לא לזכרון - וזה ממש הענין כי בזמן הבית היו אוכלים לחם עוני בלילי פסח לזכרון הנס שנעשה לאבותינו במצרים, והיה זה אך לדוגמא ולזכרון, ע"כ היה נכון לומר אז הא כלחמא עניא כו', כלומר אך דרך דמיון. לא כן אחר חורבן הבית כי חזרנו למעמדינו הראשון, א"כ יאות לומר הא לחמא עניא כו', כי הוא זה ממש די אכלו אבתהנא בארעא דמצרים".

מפירושו של המגיד מדובנה עולה כי בימינו יש להגיד "הא לחמא עניא" כי חזרנו לאכול לחם עוני של ממש ולא רק זכר ללחם עוני. סיום זה של דברי המגיד קיבל תפנית בהגדה הנ"ל, ובה מבאר הצנזור שליט"א מדוע בימינו יש לחזור ולומר "הא כלחמא...", שימו לב לסיום הקטע כפי שהוא מופיע בהגדה "זרע גד" (וילנא תר"כ):

"...ע"כ היה נכון לומר אז הא כלחמא עניא, פי' כלומר אך דרך דמיון, לא כן אחר חורבן הבית הראשון שהלכו לבבל ששם נתקנה נוסח הא לחמא בלשון בבל שהוא לשון ארמי וכשדית וחזרו אז למעמדם הראשון. ולפ"ז בימינו עתה שאנחנו חוסים בחסד אל תחת צל מלכי החסד באין מחסור כל דבר, נכון לקיים הנוסחא כהא לחמא".

למעמדם הראשון ולפ"ז בימינו עתה שאנחנו חוסים בחסד
אל תחת צל מלכי החסד באין מחסור כל דבר נכון לקיים
הנוסחא כהא לחמא :

קונטרסים על 'חד גדיא' / פירוש עלום-שם ומצונזר

והנה עוד סיפור של צנזורה.

השיר 'חד גדיא' זכה להתייחסות רצינית מצד פרשני ההגדה. הם לא ראו בו שיר ילדים משעשע אלא אלגוריה הרומזת להיסטוריה של עם ישראל או הנהגת הבורא בעולם. בהגדות הנדפסות קיימים עשרות רבות של פירושים על השיר, ובין המפרשים נמנים גם כמה מגדולי הדורות המפורסמים (כגון רבי יהונתן אייבשיץ, החתם סופר, הגר"א מווילנא, המהרא"ל צינץ, רבי מרדכי מצ'רנוביל ועוד).

מלבד הפירושים הרבים, שאותם ניתן בדרך כלל למצוא במהדורות השונות של ההגדות, נכתבו גם פירושים ארוכים על 'חד גדיא'. פירושים אלו נדפסו בקונטרסים נפרדים ומטבע הדברים לא צורפו להגדות, ועל כן נשכח מעט זכרם.

להלן רשימת הקונטרסים הידועים לי (כל קישור מוביל לסריקה של הקונטרס (HebrewBooks):

- [1. מלא פי הגדי - אלטונה תקל"ו.](#)
- [2. גדי מקולס - אלטונה תקל"ט.](#)
- [3. אמרי בינה - אלטונה תקל"ט.](#)
- [4. ביאור מספיק - לונדון תקמ"ה.](#)
- [5. כרם עין גדי, דובנא תקנ"ה.](#)
- [6. מקרא קודש - פראג תקפ"ז.](#)
- [7. מאמר יהונתן - לבוב תרכ"ב.](#)
- [8. איל יצחק - \[לבוב? תק"ף?\]](#)

הקונטרס המוקדם ביותר על "חד גדיא" הוא 'אחווית אחידן', שנדפס באמשטרדם בשנת תקכ"ב (1862).

כפי שנכתב בשער "הרב המחבר מרוב ענוותנותו רצה להסתיר את שמו".

בהקדמתו כותב המחבר כי בכל ההגדות של פסח נמצאת "חידה אחת שגורה בפי היהודים בני אשכנז ופולוניא" הלא היא חד גדיא. הוא מספר כי שאל "אנשים חכמים בעיניהם" מה פשרה של החידה, אך לא קיבל תשובה המניחה את הדעת, עד שלפתע נגלתה לו התשובה בחזיון הלילה:

"כמעט שעברתי מצאתי שאהבה נפשי בשעפים מחזיונות לילה בנפול תרדמה על אנשים יעמד ולא אכיר מראהו תמונה לנגד עיני דממה וקול אשמע החידה רומז על הארבע מלכיות ויעירני כאיש אשר יעור משנתו ואקום בעוד לילה באדין חלמא כתבתי ראש מלין אמרתי ואלך ואשכב עד הבקר".

כשעברתי על פירוש זה שמתי לב שהוא צונזר בדפוס. בכל מקום בו נכתבה במקור המילה "נוצרים", או הייתה התייחסות לדת הנוצרית, השמיטו המדפיסים את המילה (או המילים) ושמו במקומה מספר נקודות. הנה דוגמאות:

ובמרכבה' הרביעית סוסים ברדים אמלים ואמר זה

על רומי שנתחברו בה שתי אומות אדום
וישמעאל כיום הזה • כי לפנינו היו כולם לעם אחד • כי
צימי קוסטאנטינו הקיסר הל'ס של רומי קבלו דת • • • • עד
שבא אחמד הישמעאלי • שהבדיל ביניהם האמונות
והברדים אין ספק אולי שהיה רומי לבני אדום שערבו אמתיות
התורה האלקית • • • • וקראם ברדים •
שכוא גוון שיש בו כחמים בדמות הברד • והאמונים הם
הישמעאליים • לפי שהתאמזו וגברו פעמים רבות על
הנוצרים • כל זה תמצא בזה הלשון בפירוש שעשה הרב
דון יצחק אברבנאל על זכריה • ואני הארכתי בזה להודיעך
שזכריה ראה המלכיות כלם בצאורח סוסים • והשינוי היה
רק בגוונים לרמז על סבעם ומנהגם • לכך אין לתמונה על
המגיד שמשל משלו בחיות שלא נזכרו בנביאים כללי כי הכל
כפי המקום הכל בפי הזמן א"כ המגיד קרא לגבול דגלר שוכר
על

אמנם הדרך השני הוא לפרש מיה על מה שאמר הנביא

כי תעבור במים אחר אני • שהם המים
• • • • אשר בהם בני אדום נטבילים כשיקבלו דתם
ואמונתם • או יהיה רמז לישמעאליים שנפרדו מדת • • • •
על ידי מחמד גביאחס • על דרך ובנהרות לא ישפוך
טבילתם שהם מראים עצמם טהורים ברחיצותיהם • והם
טמאים במעשיהם הרעים • כמי שטובל ושרץ בידו • כמאמר
הנביא סורו סורו צאו משם טמא אל חגעו • שהיה
רמז לישמעאליים • כמו שאמרו בפרקי רבי אליעזר •
זה מורה שתיים עיר ירושלים ביד הישמעאליים כשיבוא
מלך

הפלגת דתי אדום • באמרו ודי חזיתם רגליה וחנכעת
מנהון חסף די פחר ומנהון פרזל מלכו פליגה חסיה וגומר •
ובפרט נבא על האפיפיור • באמרו משחכל הוית בקרינא
ואלו קרן אחרי זעירה סלקת ביניהון וקראו זעירה מפני
שראשית ממשלתו היה מעט מן עיר לא כדיר עד שבא
[קוסטנטינא] הקיסר וקבל דת • • • • ונתן הממשלת
של רומי לאפיפיור • ומיום ההוא ומעלה • רומי אחת
ממשלת [הקדוניהל] ואז היה הפירוש של ואחא מיה
שטבילת דת • • • • ינטל ממשלת הקסרים של רומי •
וזכו כבא לכורא • הגם פירשתי ואחא מיה על שני דרכים •
ולי נראה שהדרך האחרון הוא יותר נכון מן הראשון כפי
המשך הדברים :

מצאו ביעקב אבינו עליו השלום • שקרא ליששכר חמוץ
גרם רובץ בין המשפחים • וחז' לאמרו שיששכר היה עוסק
בתורה והיו חכמים • שנאמר ומבני יששכר יודעי
ציונה לעתים לדעת • ואז יאמר כשאנו קובלים כשור
באבה עולם של תורה • אז יבוא הנחולה ונשתה מיה •
כלומר יבוסל אמונת • • • •

משפחה בליל הסדר - מתוך שער 'הגדה של פסח, מיט עברי טייטש, משלים פון דובנער מגיד' (משלים מהמגיד מדובנה). בוברויסק, [תרפ"ו] 1926.

מעשה ברבי אליעזר

בשתי מהדורות שונות של הגדה עם תרגום להונגרית, מבית דפוסו של יוסף שלזינגר בווינה בשנות השלושים של המאה ה-20, מצאתי את האיורים הבאים, המתארים את רבי אליעזר וחכמים בהיותם מסובים בבני ברק.

בהגדה אחת עיצב המאייר את החכמים בצורתם הדמיונית של חכמי המזרח הראשונים.

הרמב"ם יושב בקצה האחד של השולחן, רבי יוסף קארו מחבר ה"שולחן ערוך" בקצהו השני. לצד רבי יוסף קארו יושב כנראה רבי יעקב "בעל הטורים", ומי האחרים?

בהגדה השניה יושבים סביבות השולחן "החתם סופר" ומשפחתו.

משמאל לימין: רבי עקיבא איגר, רבי משה סופר - ה"חתם סופר" (חתן רבי עקיבא איגר),
 רבי אברהם שמואל בנימין סופר - ה"כתב סופר" (בנו של ה"חתם סופר"), ורבי שמחה בונם
 סופר - ה"שבט סופר" (בנו של ה"כתב סופר" ונכדו של ה"חתם סופר").

לאבותינו ולנו

על תופעת ה"זקנים" בקיבוצי ומושבות העליה השניה - טעימה ראשונה

בגליון הקודם הובא מאמרו של ידידי הרב שמואל גרינולד על פנקס התרומות של המשולח הנובהרדוקאי ר' אלתר צוקר. כזכור, במסעו שערך לזיכוי הרבים, לא דילג ר' אלתר על אף מושב או קיבוץ, גם אם הוא נמנה באופן רשמי על חוגים הרחוקים מאד משמירת מצוות ולמראית עין אף שונאים ומתנגדים לכל אלמנט דתי. ומתברר שגם בנהלל וגם בעין חרוד, גם במרחביה וגם במזרע, תרמו החברים בעין יפה להחזקת תורה.

בין שורות הפנקס ניתן למצוא את תופעת ה"זקנים", הורים דתיים ומאמינים שחיו לצד ילדיהם חברי הקיבוצים, וניהלו חיי מצוות בתוך מסגרת חברתית שהיתה לרוב אנטי-דתית.

את התופעה אני חוקר בשנה האחרונה יחד עם הרב שמואל גרינולד. במסגרת המחקר אספנו חומר רב ממקורות שונים: ארכיונים קיבוציים, ראיונות אישיים ועוד. כאן מובאת טעימה ראשונה מן המחקר.

על התופעה כשלעצמה יש הרבה מה להרחיב, ואכתוב כאן הקדמה קצרה (ומאחר והנושא מורכב, היריעה מוגבלת והזמן דוחק, אחטא מעט בהכללות).

כידוע, "העליה השניה" הייתה חילונית במהותה, חדורה ברוח הסוציאליזם שהמנונו "עולם ישן עדי יסוד נחריבה". זאת ועוד, חלק משמעותי מחלוצי עליה זו הגיעו מבתיים דתיים, מרדו בהוריהם ונטשו את עולמם הקודם בטריקת דלת. את הלהט הדתי הפנו מעתה לדת חדשה, דת הסוציאליזם. בקיבוצים ובמושבות החדשות ניסו החלוצים לבנות דגם אחר של חיים, שונה ואחר מהעולם הישן אותו זנחו. אלא שאז הגיעה מלחמת העולם הראשונה וטרפה את הקלפים. משפחות החלוצים שנותרו באירופה הפכו לפליטי חרב, רבים מהם עמדו בפני סכנת רעב ומוות. כעת התהפך הגלגל והבנים החלו במאמצים לקרב את האבות אליהם. החלוצים הצעירים עשו מאמצים כבירים להשיג אישורי עליה להוריהם. המעטים ברי המזל שהצליחו להגיע ארצה, הפכו להיות סמוכים על שולחן ילדיהם. ביניהם היו גם יהודים מאמינים, שומרי תורה ומצוות. "ההורים" לא התקבלו כחברים מן המניין, אך קיבלו מקום מגורים ואוכל ולעתים אף השתלבו בעבודות המשק. בדרך כלל, חיו ההורים במין אוטונומיה משלהם, במקומות רבים אף ניתן להם צריף לבית כנסת והוקם עבורם מטבח נפרד, אך יחד עם זאת, תופעת ההורים עוררה לא מעט חילוקי דעות בין החברים והיו גם מקרים בהם התפתחו חיכוכים ואפילו מאבקים בין ההורים לבין החברים.

רבות יש לדון על הפן הפסיכולוגי, ההיסטורי והאמוני של הנושא. על החיים זה לצד זה. על אובדן הסמכות של ההורים מול ילדיהם, על חיים כקבוצת מיעוט דתית בתוך המסגרת החילונית, על היפוך התפקידים - היות ההורים סמוכים על שולחן ילדיהם ולא להיפך. באופן אישי אני חושב כל הזמן על רגשותיו של הסב הדתי הרואה את נכדיו גלויי ראש ומנותקים מן המסורת. עוד חזון למועד לעסוק בכך בהרחבה. בינתיים אתמקד בשתי דמויות שהוזכרו בפנקסו של ר' אלתר צוקר.

הראשון הוא, הרב שמואל חיים יעלין, תלמיד חכם ומחבר ספרים. הבולט מבין ההורים שומרי המצוות שהתגוררו בקיבוץ יגור.

הרב שמואל חיים יעלין, תלמיד חכם יליד העיר ווענגרוב שבפולין, עמד בראש ישיבה במקום, והיה מפעילי "אגודת ישראל" וראש ה"שומרי שבת" בעיר. בשנת תרפ"ו הוציא לאור בפיטסבורג את פירושו "מבוא שיר" לפיוט ה"אקדמות", וזכה להסכמות גדולי פולין דאז. בשנת תרצ"ד (1934) עלה לארץ יחד עם רעייתו ליבה והתיישב ביגור ליד בנו זאב, שהיה ומותיקי הקיבוץ. עבד במקום בנגריה ובשעותיו הפנויות היה עוסק בתורה. נפטר בגיל 89 בשנת תשל"ב (1972).

הרב יעלין נערץ מאד על חברי הקיבוץ, ובעלון "יומן יגור" שיצא לאור כחודש לאחר פטירתו (ח' ניסן תשל"ב), כתבו החברים את התרשמותם מדמותו.

בדבר המערכת נכתב:

"אביו של חברנו זאב, נפטר בשיבה טובה בגיל 89... אבא ילין ז"ל נולד בפולין בעיר ונגרוב, התחנך בשיבות והוסמך להוראה. ניהל ישיבה בעירו והרביץ תורה לתלמידיו... במשך התחיל לעבוד בנגריה וגילה כושר הסתגלות נפלא... בערבים היה יושב בבית-הכנסת של יגור ומרצה שעור במשנה וב"שלחן ערוך" לצבור ההורים שלנו... היה אהוד על הצבור במשק. איש חסיד היה זהיר במצוה קלה כחמורה, מקפיד על כל תג ועל קוצו של יוד; מחמיר עם עצמו אך עם זאת לא הטיל מרה על אחרים; ועם כל צערו הרב בשל הזלזול בערכי-הדת אצלנו, לא גידף ולא זעם, נמנע מלגרום צער לזולת... ברגעים האחרונים היתה דעתו צלולה... ובשעתו האחרונה עוד זכר לדאוג לצרכי הכשרות לחג-הפסח..."

כותב אחד החברים (י. קרן-צבי):

"עם פטירתו של ר' שמואל ילין ז"ל... הסתלק מיישובנו אחד משרידי הזקנים - טיפוס יהודי אדוק מאד שהכרנו בנעורנו בגלות פולין וליטא, סבא ילין התהלך ביננו זה עשרות שנים כאחד שהדרת קדומים לו, יחד עם זה כלל לא הרגישו בו, כי היה מתבודד ב' אמות שלו בבית-הכנסת, בו בילה רוב זמנו בתפילה ובלימודי תורה..."

וכך ממשיך הגליון ברשימותיהם של חברים המביעים את התרשמותם הטובה ממפגשיהם עם הרב יעלין ואת התפעלותם ממידותיו הטובות וסובלנותו כלפיהם.

הרב יעלין כתב חיבור נוסף בשם "אהבה וברכה", שנדפס כנראה בירושלים, אך טרם איתרתי ספר זה.

להלן שני מכתבים. האחד שכתב הרב יעלין בשבתו ביגור אל רבי ישעיה אשר זעליג מרגליות מירושלים (שפרסם זאת בכתב-העת "אוצרות ירושלים", חלק ה', ירושלים תשט"ז), ובו העתקה שהעתיק הרב יעלין מכתב-יד הגאון בעל "מסגרת השולחן", בעניין "השעון של ארץ ישראל":

סימן קכד *

בעוה"י' למב"י תשט"ו לפ"ק, מה משק יגור על יד חיפה יע"א.
אל כבוד הרב מוה"ר ישעי' אשר זעליג שליט"א.

אחרשה"ט הספר „אשרי האיש" גם מכתבו השגתי, ובעת פתחתי אותו. ראיתי בדף ע' בהערה. מדבר כ"ת שם בענין שעון האירופי בקיצור, [וזה ואגב אורחא הנני להעיר. מה שנתפשט כעת אצל רבים היושבים בארץ שהשעון שלהם הולך בשעות אירופית, ושמעתי מחכם זקן וגאון צדיק נפלא וקדוש הוא. [הלא הוא הסבא קדישא דהמפורסם מוהרש"א אלפאנדארי זצוק"ל] כי אסור למנות בא"י עפ"י השעות הנ"ל כי היא אביורייהו דע"ז ומינות וד"ל, והשעות של א"י הוא כמו שמנו חז"ל. כי ויהי ערב ויהי בוקר כתיב]. ולדעת זה הוא מהדברים העומדים ברומו ש"ע ובנ"א מזלזלין בהם והי' מהראוי להאריך בהם אולי ימצאו איזהו חרדים לדבר ה' יתעוררו ויתקנו שעונם, והנה נמצא בין כתבי ענין זה באריכות.

(*) גמסר להמערכת ע"י מו"ר הריא"ז מרגליות שליט"א נעתק

אוצרות ירושלים

עה

נעתק מכת"י הרב הג' החסיד יריא מוה"ר חיים ישעי' הכהן זצ"ל בעל מסגרת השלחן ע"ל הקש"ע. שזה שנים רבות בהיותי עוד בחו"ל גתן לי הה"ג אבד"ק דמאזל-באויץ בן הרב ר' אלימלך הכהן זצ"ל אבד"ק ראחוב להעתיקו ומאז שנתי גם אני גארט שעוני אף בהיותי בחו"ל. ופוק חוי מאן גברא רבה דקא מסהיד עליהם ונהג ככה הוא הגאון הקדוש ראש לכל גאוני מולין ארמור זצוק"ל מאסטראווצי כנוכר בהמאמר הנשלח לכ"ת. ואולי הי' מהנכון לפרסמו בדמוס בפ"ע או לצרמו לאיונה ספר.

הדושת ומברכו יאריך ה' ימיו בטוב ויוכה הרבים תמיד.

שמואל חיים ילין

העתק דברי בעל מסגרת השלחן ז"ל מכת"י בענין השעון של ארץ ישראל

הנה דהרב דהגאון מאסטראווצי שליט"א, דהראה לי שמורה שעות שלו הולך כמו בארץ ישראל. דהיינו בחצי הלילה הוא עליו שעה ששית וכן בחצי היום. ואמר לי דמה שבחוק לארץ הוא על המורה שעות בחצי הלילה שעה י"ב וכן בחצי היום. הוא מהסטיא ר"ל. מחמת שחגאות שלהם מתחילין תמיד בחצי הלילה, ומסיימין בחצי הלילה השינה, ולכן הציגו המורה שעון שלהם שיתחיל שעה א' אחר חצות לילה — וזה איונה שנים נתברר לי הדבר בעזה"ש. כי בעירי יש נכרי שהיה בירושלים ושלחתי איש הרגיל אצלו לשאלו מפני מה המורה שעון דמדינה זו מתחיל בחצי לילה שעה א' והלא מסתבר יותר לנהוג כמורה שעות דירושלים תובב"א דבחצי לילה שעה שישית. והראדה ל"ו הנכרי נדפס באיונה בוך דבחצי הלילה גולד הפסל שלהם לכן מתחילין שעה א' מחצי לילה וכן החגאות והשנים, גם אמר דאפילו כשבא איונה מהנוצרים או הוא בעצמו לירושלים מנהיג מורה שעון שלו כמו בכאן מחמת שמאמין בפסל שלו ואינו רוצה לזוז מהתנהגות זו. והישמעאלים שאינם מאמינים בפסל זה מנהיגים המו"ש שלהם בחצי הלילה הוא שעה ששית — ולפי' נראה שאסור לנהל המו"ש על חשבון שלהם דמחזי כמחזיק ע"ז שלהם. והרי כתב הסמ"ג במצות לא תעשה. שלא לעשות שום כבוד דע"ז. ועכ"פ נראה שעוברים בזה על ובחקותיהם לא תלכו.

ואמר לי חסיד א' מא"י דהנוצרים הדרים בירושלים מנהלים מו"ש שלהם כמו מדינה זו ומשנים בכיוון מהישמעאלים מטעם שנעשה לחוק פסל שלהם — ואחר הצעה הנ"ל. נראה שצריך כל אדם לנהל המו"ש שלו כמו בארץ ישראל. ובזה אנו מחזיקים אמונת בוראינו יתברך. וכמו שכתוב ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד. וכן אני נוהג בל"ג זה כמה שנים — ואמר לי הרב הגאון מאסטראווצי שליט"א שהי' לו מכתב מגדול אחד שאם ינהלו ישראל המורה שעות שיהא בחצי לילה שעה ששית וכן בחצי היום יבוא משיח. — וכתב

וכתב בס' שו"ת מן השמים דכל המחמיר בחשש ע"ז מאריכין לו ימיו ושנותיו — וכל איש ינהוג כן בביתו ויאמרו ג"כ בפיהם חשבון השעות כן. שלא יהא נחשב הדיבור כעו"ז. ואם ישאלו איזה איש פשוט או נכרי כמה כעת על המו"ש ואם ישיבו כמו על המו"ש דא"י לא יבין. יש עצה שיאמר לו כן. על הזייגערס אלו הוא כך וכך. או על הזייגער שלך הוא כעת כך וכך. ובזה אינו עובר שאינו משיב בסתם שעכשיו כך אלא שעל הזייגערס דמנהג המדינה זו הוא כך אבל אצלו אינו כן. אבל בביתו יהא הדיבור בסתם כמו על המו"ש דא"י מחולק שש שעות מהמורה שעות דמדינה זו. ובזה יקיים ג"כ לזכור תמיד בבית המקדש ובירושלים, כמו שכתב אם אשכחך ירושלים. ויש לומר בזה מקום הניחו להתגדר בו כמיש בחולין ד"ז ולא יוקשה מה שהראשונים דמדינה זו לא צווחו ע"ז. ויעזור לנו דהשי"ת שנזכה לישב בירושלים עיר הקודש תובב"א. (ע"כ העתקה).

את המכתב השני של הרב יעלין מצאתי בכתב-עת "אום אני חומה" של אנשי נטורי קרתא בירושלים (תשי"ג, עמ' 159). מכתב זה מלמד אולי יותר על הלך רוחו:

ב"ה. ג' לסדר «ראה אנכי נותן לפניכם היום ברכה» תשי"א לפ"ק ח'פה ת"ב. אל כבוד מוציא לאור ילקוט «אום אני חומה» בירושלים ע"ה"ק, שלום וכט"ס. אחדשה"ט כיאות וכראוי ליראי ה' וחושבי שמו. ...אכתוב פה איזה דברים היוצאים מלב כל דואג עלי חילול קדושת עם ישראל ותורתו, ומתפלל שמעתה בחימר וברוח עד ללא נשוא (ובאם ח"ו כל ירחם המרחם לעשות נפלאות מי יודע למה נגיע ח"ו, יעלינו לכלול עצמנו עם נעים זמירות ישראל בתפלתו: מהר יקדמונו רחמיך כי דלוננו מאד) היש מקום כעת לריקודי שחץ כאלה ולהיות בנוכחותם? ועל הראשים המסדרים ריקודים כאלה אין להפליא שמלבד שזה דרכם תמיד, עוד זאת יפעלו בזה להטריד מוחות הקהל שכל יהיה אחריהם שהם המחויבים במצב הזה בארץ יטפסו הקהל בהרים וגבעות, יתענגו מריקודם וישכחו בהם, לד"ל יפעלו בזה להשתגע הקהל (אין אדם עובר עבירה אא"כ נכנס בו רוח שטות סוטה ד"ג, עבירה מטמטמת לבו של אדם, יומא דל"ט) ולהטריד מוחם במדה מרובה, כמובא מהח' ברדלס שהוא יודע לרקד

יתקדש שמו ית' ותורתו על ידי עם ישראל. הנה מאד נפלאתי איך מספר אנשים כה רב (מששים עד שבעים אלף כמובא בעתונתם) נוכחו בריקוד השעירים בדל"י שמלבד אזהרת הכתוב «אל תשמה ישראל אל גיל כעמים» לשמחה מה זה עשה בזמן כזה שהארץ נתונה במצור ובמצוק, ולקינו בכפלים היטב ויש לו קול נעים, בא במקום בני אדם מכשכש בזנבו מצפצף בפיו ומרקד בפניהם ואשר נפתח והולך אחר קולו גונב את דעתו ומשתגע, ואז מוליכו אל חורו כשור אל טבח יבא וישליכנו באחד הפחתים ושם יאכלנו ועצמותיו יגרם (ע"י מדרש תלפיות וס' שערי ירושלים) יעזור ד' וירחם על עמו שלא להיות נפתח אחרי משחקים כאלה רק לעבודתו ית' יהי לבנו תמיד ונזכה לגאולה אמיתית בביאת משיח צדקנו אכ"ר.

דברי ידידכם הדו"ש"ת ומברך אתכם בהצלחה רבה במפעלכם, ובכתיבה וחתימה טובה

צבי ש. ח. ילין

בעהמ"ח ספר אהבה וברכה

מימין: הרב יעלין בצעירותו. משמאל: בקיבוץ יגור.

שיר אקדמות

הוא, שיר ליום ראשון של שבועות, בנוסחאות ראיות,
ונקודות מדויקות, ממקורים נאמנים המהמונהות ומדוקדקות
וסביב לו חוגים פירושיים יקרים, אהובים וברורים, שמו נבחרים:
(א) שני פירושים בלתי יקרים ומוזקקים, גם בלשון אשכנז
מועתיקים.

מאת הרב הגדול וכו' מו"ר אהרן הלוי ז"ל ממכילשאה,
בעל המכתב סידור נהורא, ומחזור קרבן אהרן, וש"ס,
והפירושים אלו הם יקרי המציאות מאד ולא נרפסו בשום
מחזור כשולח, נרפס עתה כתבנית שהדפוס המכתב הלו
בעצמו בקנטורס בפ"ע בשנת תקפ"ה, ומהות הפירושים
מבואר בשער של המכתב הלו.

(ב) ביאור יקר יכונה **מבא השיר**, כולל שלשה ענינים,
(א) הוא השלמת ביאור כמה ענינים אשר לא ביארם
המבאר הנ"ל, (ב) המשך נפלא המושך וחורו כל חרזי השיר
אקדמות מראשו ועד סופו, (ג) בו כמה מקורים להחרוזים
מפרשי חז"ל אשר עליהם כיוון בעל השיר בשירו, והרב
המבאר הנ"ל לא העיר מקורם, כי נחקק בביאור החדש הלו
מהם הרבה דברים בדרך פשט, ומהם דרך דרוש לא רחוק,
ובאיות מהחרוזים מה שיש לרמז בהם דבר מה, והכל עפ"י
הקדמות מאשרי חז"ל, ובזה יהי לפני הקורא ביאור נכון
ושלם על שיר אקדמות כולו.

חבר מאתי בעזרתו ית' החזן לאדם דעת.
שמואל חיים יעלין מעיר ווענגראב,
בעתמח"ס אהבה וברכה.

פיעטרקוב

בדפוס של ר' העניך בהר"ר ישעי' זאב נ"י פאלמאן
נתן קיפניץ לעריכת

שער ספרו של הרב יעלין

כהשלמה לסיפורו של הרב יעלין אציג כאן קטע מפרוטוקול אסיפת חברי קיבוץ יגור בחודש פברואר 1935. באסיפה נדונה בקשתה של קבוצת חלוצים דתית להצטרף לקיבוץ יגור (החילוני).

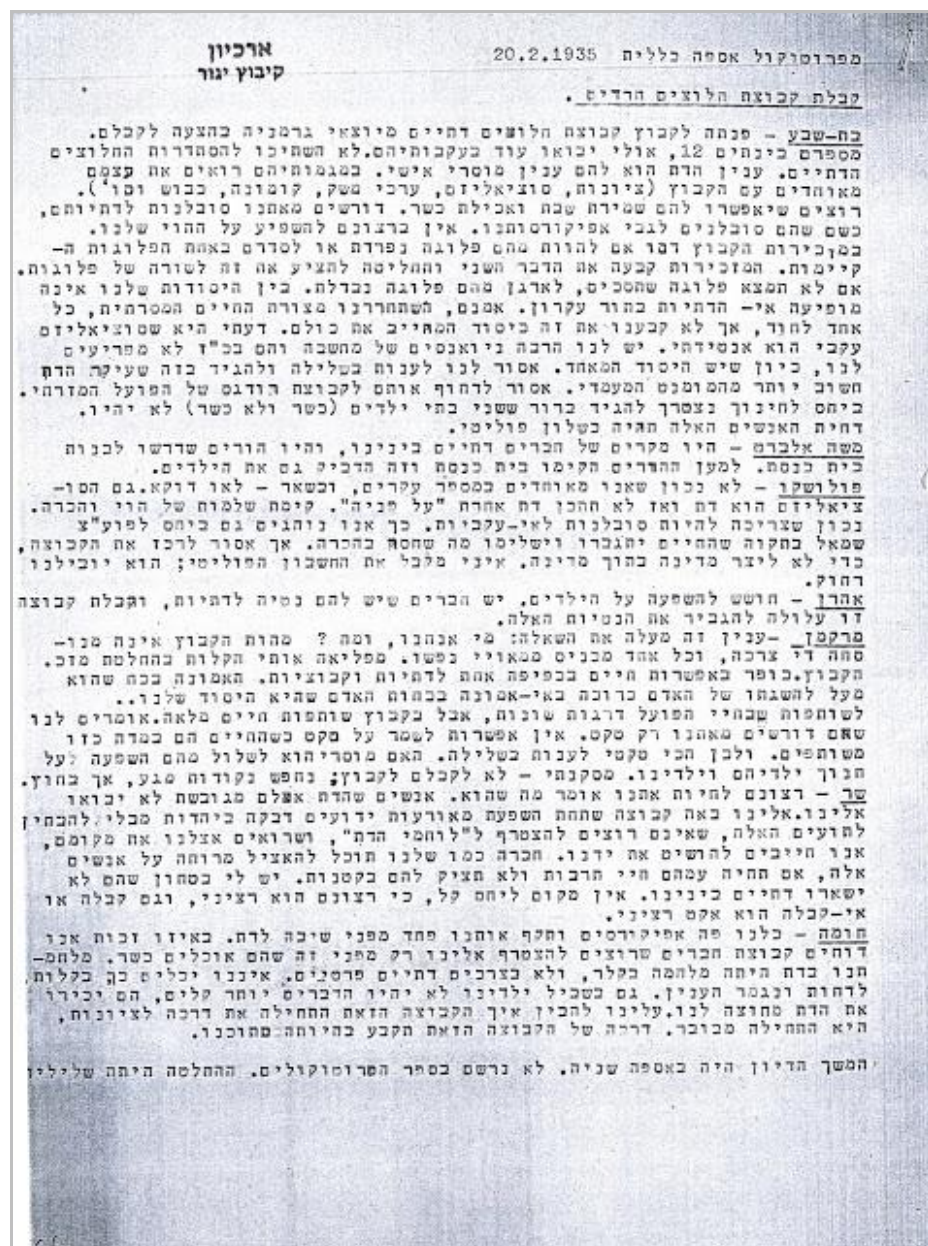
הדיון שהתקיים מאלף ביותר וממחיש את הויכוח הפנימי שכמותו התקיימו לבטח גם במקומות אחרים, על הגישה כלפי תופעות דתיות ושמירת מצוות בתחומי הקיבוץ.

החבר משה אלברט מזכיר בקצרה את בעיית "ההורים".

החברה בת שבע טוענת כי "השתחררנו מצורת החיים המסורתית כל אחד לחוד, אך לא קבענו את זה כיסוד המחייב את כולם..."

החבר אהרן "חושש להשפעה על הילדים".

ואילו החבר פולושקו מזכיר לכולם כי "גם הסוציאליזם הוא דת ואז לא תתכן דת אחרת על פניה'..."

(תודתי נתונה לנטע חכמוביץ מארכיון קיבוץ יגור).

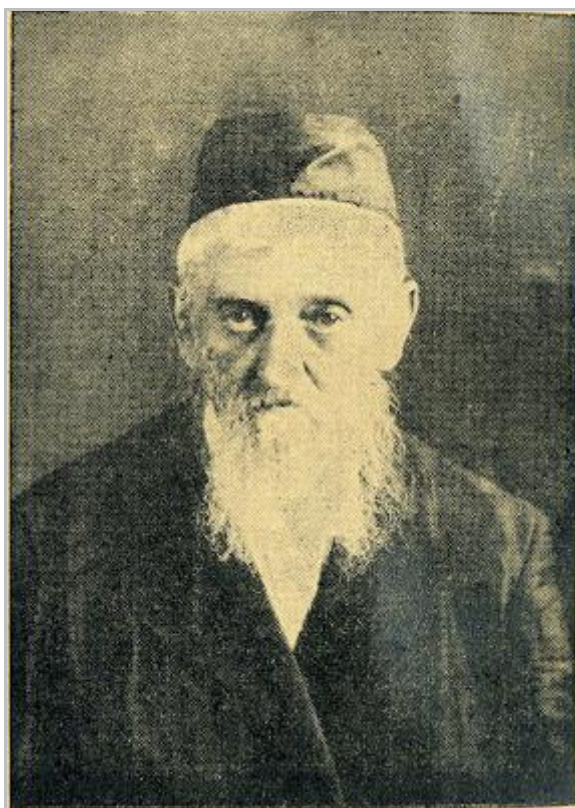

הדמות השניה שעליה אכתוב כאן היא ר' קלמן בן-עמי מנהלל.

ר' קלמן פיינשיל (בן-עמי) היה אביו של יוסף בן-עמי, ממייסדי נהלל. בהיותו ברוסיה התגייס יוסף לצבא הצאר הרוסי, ושם נתפס בפעילות חתרנית-ציונית: מכירת בולים של הקרן הקיימת. על עוון זה היה צפוי למאסר כבד וממושך. הוא שלח מכתב לאביו וביקש את עצתו, וזה שלח לו מכתב תשובה: "בן-עמי, קום, לך לך לארצך ולמולדתך ולבית אביך". יוסף הבין את הרמז בדברי אביו, ערק מצבא הצאר ועשה את דרכו לארץ ישראל, אליה הגיע בדרך חתחתים. בעקבות הסיפור שינה את שם משפחתו ל"בן-עמי".

בשנת תרפ"ד (1924), כשלוש שנים לאחר ייסוד נהלל, עלה ר' קלמן ארצה בעקבות בנו, ובא להתגורר בנהלל.

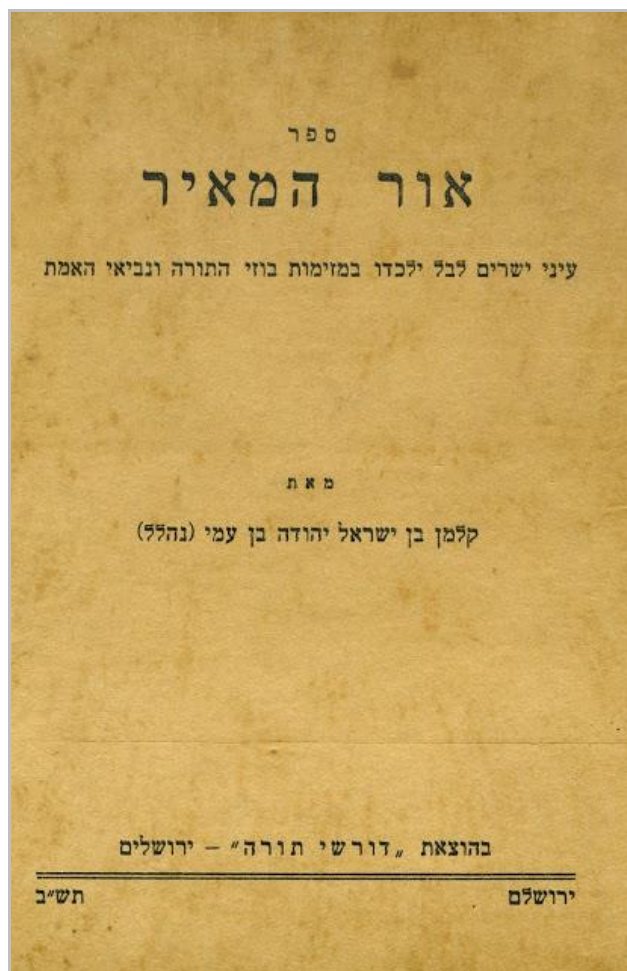
לאחר בואו של ר' קלמן הוקם בנהלל צריף בית הכנסת, וזאת לאחר ויכוח נוקב בין החלוצים, אשר כמה מהם התנגדו נחרצות. יוסף בן-עמי היה מהמצדדים הראשיים בעד בית הכנסת, לטובת אביו וחבריו הזקנים.

הרב קלמן פיינשיל (בן-עמי)
תמונה שנדפסה בראש ספרו

ר' קלמן בן-עמי, יהודי בר אוריין, חי בנהלל שנים רבות עד פטירתו בשיבה טובה בגיל 90 בכ"א שבט תש"ח (1948).

לדמותו התוודעתי לראשונה בעקבות ספר שכתב, שאותו מצאתי פעם במכירה של ספרים משומשים:

בספר מתפלמס ר' קלמן עם חוקרי מדעי היהדות, הוגי הציונות, אנשי ביקורת המקרא ועוד.

כך נכתב בדברי מו"ל הספר - הוצאת 'דורשי תורה' בירושלים (אינני יודע במי המדובר):

דבר המוציא-לאור :

הספר הקטן הנחתן בזה לפני הקורא העברי, הוא אוסף של מאמרים ומחקרים בספרות ישראל ותולדותיה, דוגמאות מלוקטות מכתבי-יד המהבר.

מחברנו, תישב נהלל, חניך האסכולה הישנה, שענין אין לו עם מדעים חדישים, הציץ גם בספרים חיצוניים — הציץ ולא נפגע. הוא קרא בספרי החוקרים והמשכילים, הכיר את דעותיהם הבקרתיות, שמע על השקפותיהם בעניני יהדות — וזעמה נפשו וגדל קצפו. הוא החליט בלבו ללחום בהשקפות הפסולות, ללחום לפי דרכו, על ידי גלוי המאור שביהדות. על ידי ישור ההדורים וישוב קושיות ופירוכות, תחילה היתה מלחמתו רק בעל-פה, הוא נאם ודרש, הרצה והסביר — עד שהחליט לרשום מקצת דבריו, להעלות על הכתב את הראוי להשמר.

מלחמה לו למחברנו עם ברנפלד ושמחוני, אחד-העם וקלוזנר, סופרי "השלוח" וחבריהם. כאן מסתיימת החזית שלו. את החדישים יותר אין הוא מכיר כבר, אלה הם הקיצוניים בשבילו — לטורטשינר ודכוותיה טרם הגיע. ברור, כי חסרים לו למחברנו כלי-המלחמה החדישים. הספרות המקצועית זרה לו, את שפות-שם העתיקות לא

ידע, ובכל זאת מענינים הם דבריו ומאלפים מאמריו. לא רק מפאת החדוש שבהם, כי יש גם והוא מעיר על נקודה חדשה ומאיר פרט בלתי נודע, אלא בעיקר בגלל גישתו המיוחדת, זוהי גישה מפנים ללא פרכוס חיצוני — הרגשה פנימית וחומר פנימי, אמונה תמימה במקורותינו העתיקים ושליטה גמורה בהם — ועל הכל אהבת המקורות, אהבת האמת ואהבת דברי חז"ל.

— — — —

מענינת היא גם דרך חייו של מחברנו הישיש. עלוי בצעירותו, עוסק במסחר בהתבגרותו, משמש כשו"ב ורב בשנות העמידה ולסוף הופך למטיף דברי אמת ומפיץ דבר ה' במושבות הארץ. בה היה קשור בנימי-נפש רבים בכל גלגולי חייו.

הוא נוטה לכתוב. מחדש בהלכה ובאגדה, רושם דברי דרוש ופלפול — ותגובתו הספרותית הלכה לאיבוד, הגוילים נשרפו באש יחד עם תעודות ציוניות בזמן חפוש הבולשביקים אצלו בבית, עת שמשו מזכיר האגודה הציונית באחת מעירות רוסיה.

ספר קטן זה הוא מתוצרת הארץ, בה הוא יושב ח"י שנים וראוי הוא מחברו, כי יראה את דבריו עולים על מכש הדפוס — כה לחי!

(כנספח צירפתי את הפרק "תורת משה ושיטתה המוסרית" מתוך הספר. ראו קובץ נפרד)
[אגב, היוצר והזמר החסידי דוד (דדי) רפאל בן עמי, יליד נהלל שחזר בתשובה, הוא נינו של ר' קלמן בן-עמי].

והנה תמונה נדירה, שבה נראה מניין תפילה בצריף בית הכנסת של "הזקנים" בנהלל בשנות השלושים.

מתוך הספר 'להכות שורש' מאת הרב איתם הנקין והרב אברהם וסרמן (באדיבות הרב הנקין)

כאמור בכותרת, זו רק טעימה על קצה המזלג מחומר רב ומרתק שאספתי בנושא.

לסיום, אביא כאן את שירו המפורסם של המשורר נתן אלתרמן, "הקלריקל³ הקטן" שבו מופיעה בין היתר תופעת הסב הדתי המסתגר בצריף שבקיבוץ.

השיר פורסם לראשונה במדור "הטור השביעי" של אלתרמן בעיתון "דבר" 30 ביוני 1944 (הצילום כאן הוא מתוך: הטור השביעי, מהדורה שביעית, עם-עובד, תל אביב תשי"ב):

---

³ קלריקל הוא אדם דתי, או בעל רוח דתית.

הקלריקל הקטן

א

להורים חפשיים – זוג מִכָּר לי מאד –
נולד ילד חמוד וחפשי בדעות.
אף בטרם הילד עמד על רגליו
כבר הרגישה האם והרגיש גם האב
כי בזה המינוק, במין דרך פטלית,
נשתרשה נטיה חזקה קלריקלית!

ערב-ערב שאל הוא, אותו קלריקל,
מה למטה ומה בשמים מעל,
מי מוציא כוכבים להאיר בלילות,
מי יושב ברקיעים המלאים אורה,
מי מוריד הטללים? וכמוֹנה שאלות
של אנשי המאה השחורה.

אף גדעו ההורים, עד נפשם כמעט קצת,
לעמד איתנים למול כל פרובוקציה
וענו לו בנחת תשובות ביאולוגיות,
פיזיות, תימיות, אנטרופולוגיות.

ב

ומוכן שהאב גם האם, שניהם יחד,
עוד חכו לעקר, באימה ופחד.
לא לשוא! יום אחד, את הזריו הבוהים,
הפיליטטר שאל האם יש אלהים.

נִדְהָמוּ אִם וְאָב וְהִחְלוּ לַחֲזוֹת:
אֵיךְ הִגִּיעָה אֵלָיו
הַשְׁמוּעָה הַלְּזָאֵת?
וְהוֹבֵא לְשִׁיחָה מְשֻׁפָּחֶתִית זֶה הַסְּעִיף,
וְהִחְלַט: זֹאת סֵפֶר לוֹ הִסָּב שְׁבָצָרִיף.

אֵךְ הִסָּבָא נִשְׁבַּע
בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ,
שֶׁאֵת זֶה הַשְׁמוּעָה לֹא סֵפֶר הוּא לְאִישׁ.
וּבְזֶמַן הַתַּפְּלָה כִּה נִזְקֵר הוּא כָּל יוֹם
שְׁנִכְדוֹ לֹא יָגֵשׁ אֵלָיו חֵס וְשָׁלוֹם.
וְהֵנּוּ מִתְּפַלֵּל בְּנִשְׁמִימָה עֲצוּרָה,
שְׁנִכְדוֹ לֹא יִשְׁמַע אֶת הַשֵּׁם הַנּוֹרָא.
וְהַצָּרִיף הוּא סָגוּר וְאֵטוּם בְּתַכְלִית,
שְׁנִכְדוֹ לֹא יֵרָאֶהוּ עֲטוּף בְּטִלִּית.

ג

וְעִלְתָּה הַצָּעָה אֹז: לְקִרְאָת הַבָּאוֹת
לְהִגֵּן עַל הַיָּלֵד מִפְּנֵי הַשְּׁפָעוֹת.
וּלְשֹׁמֵר אֶת נַפְשׁוֹ הַרְּכָה וּפְתִיחָה
מִגִּוְרָמִי תַעֲצוֹת וְתַהֲרָה.

אֵךְ הָיָה שֵׁם חֵבֶר הַגִּיּוֹנִי וּמִי־שָׁב
עֲאָמֵר, בְּלִי לַחֲזוֹר פַּעַמִּים:
לְשֵׁם כֶּךָ יֵשׁ לְקוֹם וּלְהַסְתִּיר מִפְּנֵי

קדם פל
אדמה ושמים.

פל כוכב הוא לילד במין פרובוקטור
אך בזה העולם הסוער ונתון
שום מרפסיסט לא גדל עוד
בתוך אינקובטור.
ואולי פחדנות היא לשמר אותו כך.

קצת עלוב נראה המרפסיסט שיחרג
מקפסת חנוכה, מעטף באחרוג.
לוחמים ותיקים! אב, מורה ומורה!
אל תהיו פוחדים כה מעין-הרע!

ד

חוי מזה שכתו השוקלים-ודנים
שגם המה היו קלריקלים קטנים,
ואסון לא קרה, יש דואג ומרחם:
הם גדלו אפיקורסים, ברוך השם.

מתברר שהשיר הרגז לא מעט אנשים. הזלזול שהפגין אלתרמן בשירו זה כלפי רגשותיהם של האפיקורסים קומם עליו כמה מן הקנאים שבהם. בעיתון 'על המשמר' מיום 2 ביולי 1944, מספר ימים לאחר פרסום שירו של אלתרמן ב'דבר', הובאה ידיעה על אסיפת פועלים שהתקיימה בחיפה ובה תינה אחד הנואמים (י. חזן) את צערו על מצב הדור: "הגענו לידי כך שבעתון פועלים נדפס שיר הלועג לרוצים לשמור על חופש מצפונם...".

מספר ימים לאחר מכן (7 ביולי 1944) הופיע שיר תגובה (ממחבר המכונה מ. סמך) התוקף את אלתרמן בזעם, על העזתו ללעוג "על מרכסיסטים-אתיאיסטים". התגובות הנזעמות

מלמדות אותנו דווקא עד כמה צדק אלתרמן בשירו, ועד להיכן הגיעה חרדתם של אישים בתנועת הפועלים ובתנועה הקיבוצית ביחס לאידיאולוגיה שלהם.

ברקיע השביעי	
טוב לתרוז קחן קוקטי קדויות ברקש "פר", וקצנן מאד קונקרט לשמש גם את הקלר.	בעולם סוערת רום, רום טרף שגבר, והוא מאד בטוח, איש סור וין ב-דקר.
גם בלעג פזמוניסטי במרומי גפי עתון על מרכסיסטים-אתיאיסטים להלעזו במין בון-טון.	הוא במקנה כובלית! נום לו לנחן-אלת בשיקה בילטימורלית לשמש בקונטרפלט.
נצריך לומר: גתנצייק, גם אמה (הן יש ספה!) לפצמים וקוק קנצייק... כמוכן מתוך חכה.	מה ברין לו, קולט קנצח, סטפנים דטובן של פלי-קדש צני-מצח קנזו וננזו.
מ. סמך	

"...בלעז פזמוניסטי, במרומי גפי עתון, על מרכסיסטים-אתיאיסטים, להלעזו במין בון-טון"

"מי זה אשר יראה אור יקרות הלילה הזה (של פסח) וגאולה הנפשיות והרוחניות ולא ירצה להגאל, ובלי ספק יתעורר הרשע הזה גם כן לתשובה, כדת הלילה שמסוגלת להגיד דברי תוכחה אחד לחברו, יהיה מי שיהיה, ודבריו יהיו נשמעים בעזה". וראה לזה שבלי ספק כוונת התורה הקדושה כי גם זה הרשע יחזור למוטב ע"י תשובת האב אליו. שבתורה נאמר ע"ז התשובה 'זבח פסח הוא לה' ויקדו וישתחוו' כו', כדברינו שע"ז השתחוו לפי שנתבשר להם שאף אם יהיה הבן באיזו בחינה שיהיה, יוכל האב להחזירו בתשובה בליל התקדש חג".

(האדמו"ר רבי ירמיהאל ישראל יצחק דאנציגר מאלכסנדר, ישמח ישראל, ספר ויקרא, לודז' תרע"ב, 'להגדה של פסח', דף לז/ב, אות פה).

מסע ביבליוגרפי - מאת אלי שטרן. חלק מהמידע והתמונות באדיבות "קדם" - בית מכירות פומביות בע"מ. © כל הזכויות שמורות ואין להעתיק בשום אופן ללא רשות מפורשת. תגובות, רעיונות והערות מתקבלות בשמחה, וכמובן מצטרפים חדשים לרשימת התפוצה. elishteren@gmail.com

נוטריון